

คู่มือการเก็บข้อมูลภาคสนาม และเทคนิคการศึกษาชุมชนแบบมีส่วนร่วม

คู่มือการเก็บข้อมูลภาคสนาม และเทคนิคการศึกษาชุมชนแบบมีส่วนร่วม

โครงการสร้างและพัฒนาตัวชี้วัดคุณภาพชีวิตและพัฒนาสังคมโดยชุมชนมีส่วนร่วม

โดย
สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

คำชี้แจง.....	7
ก. หลักการทั่วไปของการเก็บข้อมูลแบบมีส่วนร่วม.....	8
ข. เทคนิคพื้นฐานการเก็บข้อมูลแบบมีส่วนร่วม.....	10
• การสังเกตแบบมีส่วนร่วม.....	10
• การสัมภาษณ์แบบเจาะลึก.....	12
ค. เทคนิคการศึกษาชุมชนแบบมีส่วนร่วม.....	13
ง. เทคนิคการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม.....	15
จ. ขั้นตอนพื้นฐานการวิจัยโดยชุมชนมีส่วนร่วม.....	19
ฉ. วิธีการและเทคนิคการเก็บข้อมูลภาคสนาม.....	24
• Participatory Mapping.....	25
• Causal Diagrams.....	26
• Matrix Ranking.....	27
• Time Lines.....	28
• Trend Analysis.....	29
• Social Network Analysis.....	30
• Appreciation Influence Control (A-I-C).....	31
• SWOT Analysis.....	33
• Mind Mapping.....	35

คำชี้แจง

คู่มือการเก็บข้อมูลภาคสนามและเทคนิคการศึกษาชุมชนแบบมีส่วนร่วมเล่มนี้ จัดทำขึ้นสำหรับนักวิจัยของสถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในโครงการ “การสร้างและพัฒนาตัวชี้วัดคุณภาพชีวิตและพัฒนาสังคม โดยชุมชนมีส่วนร่วม” ซึ่งได้รับการสนับสนุนจากกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) เพื่อปรับฐานความเข้าใจและแนะนำการใช้เทคนิคการวิจัยแบบมีส่วนร่วมของสมาชิกในชุมชน โดยเน้นมากที่กระบวนการศึกษาชุมชนแบบมีส่วนร่วม (Participatory Learning and Appraisal : PLA) และการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory Action Research : PAR)

คู่มือเล่มนี้เหมาะสำหรับนักวิจัยและผู้สนใจในวิธีการเก็บข้อมูลภาคสนามแบบมีส่วนร่วม เพื่อใช้ศึกษาและทำความเข้าใจรายละเอียดเพิ่มเติมก่อนลงสนาม และเพื่อให้สะดวกต่อการทำความเข้าใจคู่มือเล่มนี้ จึงแบ่งเนื้อหาเป็น 5 ส่วน คือ

1. หลักการและเทคนิคพื้นฐานการเก็บข้อมูลแบบมีส่วนร่วม
2. เทคนิคการศึกษาชุมชนแบบมีส่วนร่วม (PLA)
3. เทคนิคการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (PAR)
4. ขั้นตอนพื้นฐานการวิจัยโดยชุมชนมีส่วนร่วม
5. วิธีการและเทคนิคเก็บข้อมูลภาคสนาม

ก. หลักการทั่วไปของการเก็บข้อมูลแบบมีส่วนร่วม

การเก็บข้อมูลภาคสนามในการวิจัยนี้เป็นการพยายามค้นหาประเด็นเนื้อหาที่สำคัญซึ่งจะนำไปสู่การพัฒนาตัวชี้วัดในระดับชุมชน โดยการเก็บข้อมูลนั้นเน้นวิธีการระดมความคิดและเรียนรู้ร่วมกันระหว่างผู้วิจัยและชุมชน เพื่อเปิดโอกาสให้สมาชิกในชุมชนที่ศึกษาได้นำเสนอประเด็นที่หลากหลายบนพื้นฐานข้อเท็จจริงที่เกี่ยวกับสถานภาพ ปัญหาและความต้องการของชุมชน ตลอดจนเงื่อนไขและแนวทางที่เหมาะสมที่ชุมชนคิดว่าควรใช้เพื่อดำเนินการให้เกิดการพัฒนาคุณภาพชีวิตและสังคมที่พึงประสงค์ ซึ่งจะนำมาใช้สร้างและพัฒนาเป็นตัวชี้วัดต่อไป อย่างไรก็ตาม เพื่อให้บรรลุผลที่คาดหวังดังกล่าว ผู้วิจัยควรมีกรอบการวิจัยและความมั่นใจในเทคนิคการเก็บข้อมูลเพื่อให้การดำเนินการวิจัยในแต่ละขั้นตอนสามารถตอบสนองวัตถุประสงค์ของการวิจัยได้อย่างครอบคลุมและถูกต้องตามระเบียบวิธีการวิจัยที่เน้นการมีส่วนร่วมของชุมชน

คำว่า “การมีส่วนร่วม” มีความหมายในหลายมิติและเป็นได้ทั้งวิธีการ (means) และเป้าหมาย (ends) อาทิ ในมุมมองของนักพัฒนา “การมีส่วนร่วม” คือ การที่ประชาชนในท้องถิ่นเข้ามามีส่วนร่วมในกิจกรรม การพัฒนาตั้งแต่จุดเริ่มต้น กล่าวคือตั้งแต่การริเริ่มสร้างแนวความคิดไปจนถึงสิ้นสุดการทำกิจกรรมการพัฒนา ร่วมกัน จากมุมมองดังกล่าวการมุ่งเน้นถึงการให้ความสำคัญกับกระบวนการมีส่วนร่วมในกิจกรรมหรือโครงการพัฒนาจะต้องมาจากการเริ่มต้นกำหนดและวิเคราะห์ปัญหาโดยประชาชนเป็นหลัก หากมีการละเลยตั้งแต่จุดเริ่มแรกแล้วโอกาสที่โครงการพัฒนาจะประสบกับความล้มเหลวย่อมเกิดขึ้นได้ เพราะทิศทางของโครงการดังกล่าว จะไม่สามารถตอบสนองปัญหาและความต้องการของประชาชนได้อย่างแท้จริง

เงื่อนไขสำคัญของการพัฒนาโดยชุมชนมีส่วนร่วมคือ การกระตุ้นจิตสำนึก ในหมู่ประชาชนให้ตระหนักในความเป็นสมาชิกของชุมชนและเป็นส่วนหนึ่งของ กระบวนการการพัฒนาในทุกมิติทั้งทางสังคม เศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรม

ดังนั้นภายใต้โครงการวิจัยนี้ความหมายของ “การมีส่วนร่วม” จึงหมายถึง
ภาวะที่สมาชิกในชุมชนที่ศึกษาเข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการสร้างและพัฒนาตัวชีวิต
คุณภาพชีวิตและพัฒนาสังคมในด้านต่าง ๆ โดยสามารถสะท้อนสภาพปัญหาและ
ความต้องการของชุมชนได้อย่างแท้จริง

ข. เทคนิคพื้นฐานการเก็บข้อมูลแบบมีส่วนร่วม

การนำแนวคิด “การมีส่วนร่วม” มาเป็นกลวิธีหนึ่งในระเบียบวิธีวิจัยทางสังคมศาสตร์ มีวิธีการวิจัยที่เป็นพื้นฐานอยู่ 2 เทคนิค ที่มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันและควรศึกษาเพื่อทำความเข้าใจเป็นเบื้องต้นก่อนที่จะทำการวิจัยโดยใช้เทคนิคการศึกษาชุมชนแบบมีส่วนร่วมและการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม ทั้งสองเทคนิคดังกล่าวคือ การสังเกตแบบมีส่วนร่วม (Participant Observation) และการสัมภาษณ์แบบเจาะลึก (In-depth Interview)

• การสังเกตแบบมีส่วนร่วม (Participant Observation)

โดยพื้นฐานแล้วการสังเกตเป็นการใช้ประสาทสัมผัสทั้งห้า ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น และกาย ศึกษาพฤติกรรมมนุษย์หรือปรากฏการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น การสังเกตเป็นการค้นหาพฤติกรรมเพื่อให้รู้ว่ามนุษย์คิดอะไร ทำอะไรโดยการเฝ้าดูการกระทำของเขา ซึ่งได้แสดงออกในสถานการณ์ต่าง ๆ และในการทำกิจกรรมต่าง ๆ การสังเกตเป็นวิธีการเฝ้าดูพฤติกรรมมนุษย์โดยตรงที่สำคัญมาก

เทคนิค “การสังเกตแบบมีส่วนร่วม” เป็นเทคนิคพื้นฐานของนักมานุษยวิทยาในการศึกษาวิจัยภาคสนาม บางครั้งเรียกวิธีนี้ว่า การสังเกตภาคสนาม (Field Observation) ดังนั้นจึงเป็นวิธีการที่ไม่ใช่คำที่มีความหมายเพียง “การสังเกต” แต่เป็นการสังเกตที่มีขั้นตอนและวิธีการที่ประกอบด้วย การเฝ้าดูพฤติกรรม การซักถาม การบันทึกข้อมูลอย่างมีระบบ และการวิเคราะห์ข้อมูลซึ่งต้องดำเนินการควบคู่ไปด้วย

การสังเกตแบบมีส่วนร่วม คือวิธีการศึกษาชุมชนที่ผู้วิจัยได้เข้าไปใช้ชีวิตร่วมกับกลุ่มคนที่ถูกศึกษา มีการร่วมกระทำกิจกรรมด้วยกันซึ่งอาจจะร่วมทำกิจกรรมเสมือนกับเป็นสมาชิกคนหนึ่งของผู้ถูกสังเกตอย่างสมบูรณ์จนสมาชิกที่ถูกสังเกตไม่รู้ตัว

หรือจะร่วมทำกิจกรรมบางส่วน ซึ่งการเข้าร่วมทำกิจกรรมก็เพื่อสร้างความสัมพันธ์ให้เกิดความสนิทสนมคุ้นเคยกับผู้ถูกสังเกต ซึ่งโดยหลักการแล้วเป็นความพยายามให้คนในชุมชนนั้นยอมรับการเข้าร่วมในกิจกรรมในลักษณะที่ไม่แปลกแยกจากผู้สังเกต ดังนั้นลักษณะเด่นของการศึกษาชุมชนแบบนี้จึงมีผลโดยตรงที่ช่วยให้ผู้วิจัยเข้าใจคนที่ถูกศึกษาเป็นอย่างดีบนพื้นฐานข้อเท็จจริงในบริบทของวิถีชีวิตในชุมชนที่ศึกษา

เทคนิคการสังเกตแบบมีส่วนร่วมมีลักษณะสำคัญดังต่อไปนี้

- เน้นการศึกษาชุมชน (เป็นการใช้ชุมชนเป็นหน่วยในการศึกษามากกว่าการใช้บุคคลเป็นหน่วยในการศึกษา) โดยมองคนในฐานะสมาชิกของชุมชน และพฤติกรรมของคนจะถูกกำหนดโดยสภาพแวดล้อมทางกายภาพ เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และการเมือง เป็นวิธีการวิจัยที่เน้นให้ผู้วิจัยใช้ชีวิตอยู่ในชุมชนในช่วงของการศึกษา

- เน้นการสังเกต การสัมภาษณ์อย่างไม่เป็นทางการ และการบันทึกข้อมูล ในขณะที่มีการใช้ชีวิตอยู่ในชุมชนเพื่อให้ได้ข้อมูลเฉพาะเรื่องอย่างละเอียดลึกซึ้ง ผู้วิจัยมีโอกาสซักถามและตรวจสอบข้อมูลที่ได้มาด้วยการเปลี่ยนคำถามและหรือตรวจสอบจากแหล่งข้อมูลอื่นๆ ที่เรียกว่าการตรวจสอบข้อมูลแบบสามเส้า (Triangulation) และมีการวิเคราะห์ข้อมูลและเริ่มเขียนรายงานบางส่วนในขณะที่อยู่ในสนาม

- เน้นการให้เวลาที่ยาวนานในการเก็บข้อมูล เพื่อให้สามารถแน่ใจได้ว่าผู้วิจัยและผู้ถูกสังเกตเข้าใจซึ่งกันและกันอย่างถูกต้อง มีการตีความข้อมูลที่ไม่คลาดเคลื่อน รวมทั้งแน่ใจได้ว่าผู้ถูกสังเกตไม่ได้พยายามเอาใจ โดยให้ข้อมูลที่คาดว่าผู้วิจัยอยากได้หรือเป็นข้อมูลที่บางกลุ่มต้องการให้เกิดการทำกิจกรรมที่จะให้ผลประโยชน์เฉพาะกลุ่ม

• การสัมภาษณ์แบบเจาะลึก (In-depth Interview)

การสัมภาษณ์แบบเจาะลึกเป็นเทคนิคสำคัญที่ใช้ในการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) ซึ่งโดยพื้นฐานแล้วการรวบรวมข้อมูลด้วยการสัมภาษณ์เป็นวิธีการสื่อสารสองทาง (Two-way Communication Method) มีการสนทนากันระหว่างผู้ที่มีข้อมูลกับผู้ต้องการทราบข้อมูล เป็นการถาม-ตอบกันโดยตรง อันเป็นข้อเด่นของวิธีนี้ เพราะหากมีข้อสงสัยหรือคำถามใดไม่เข้าใจหรือเข้าใจไม่ชัดเจนก็ถามซ้ำและทำความเข้าใจจนชัดเจนได้ทันที แบบแผนการสัมภาษณ์แบบเจาะลึกที่ใช้ในการวิจัยโครงการนี้อาจแบ่งได้เป็น 2 ลักษณะคือ

- การสัมภาษณ์แบบเจาะลึกรายบุคคล (Individual In-depth Interviews) เป็นการซักถามพูดคุยกันระหว่างผู้สัมภาษณ์และผู้ให้สัมภาษณ์ เพื่อถามเจาะลึกให้ได้คำตอบอย่างละเอียดครบถ้วน การถามเจาะลึกนอกจากจะให้ผู้ให้สัมภาษณ์อธิบายแล้วจะต้องถามถึงเหตุผลด้วย ทั้งในประเด็นคำถามทำไมและอย่างไร การสัมภาษณ์แบบเจาะลึกนี้จะใช้ได้ดีกับการศึกษาวิจัยในเรื่องเกี่ยวกับพฤติกรรมของบุคคล เจตคติ ความต้องการ ความเชื่อ ค่านิยม และบุคลิกภาพในลักษณะต่างๆ รวมทั้งการศึกษาประวัติบุคคลหรือประวัติชุมชน

- การสนทนากลุ่ม (Focus Group Discussion) เป็นการสัมภาษณ์และสนทนาแบบเจาะประเด็นด้วยการเชิญผู้ร่วมสนทนามารวมเป็นกลุ่ม กลุ่มละประมาณ 6-12 คน แล้วเปิดโอกาสให้ผู้เข้าร่วมสนทนาแลกเปลี่ยนทัศนะกันอย่างกว้างขวางในประเด็นต่างๆ ที่ผู้วิจัยต้องการ แล้วพยายามหาข้อสรุปในประเด็นเหล่านั้น การสนทนากลุ่มนี้เหมาะกับการวิจัยที่ต้องการหารูปแบบโครงสร้าง แนวคิดใหม่ๆ รวมทั้งค้นหาตัวกำหนดพฤติกรรมและบุคลิกภาพของมนุษย์บนพื้นฐานความสัมพันธ์ทางสังคมในระดับและมิติต่างๆ

ค. เทคนิคการศึกษาชุมชนแบบมีส่วนร่วม

(Participatory Learning Appraisal : PLA)

เทคนิคการศึกษาชุมชนแบบมีส่วนร่วม (Participatory Learning Appraisal : PLA) เป็นการเก็บข้อมูลและเรียนรู้เกี่ยวกับชุมชน สังคมที่ศึกษาแบบมีส่วนร่วม โดยผู้วิจัยและสมาชิกในชุมชนเรียนรู้เกี่ยวกับสภาพของชุมชนไปพร้อม ๆ กัน ซึ่งใช้ได้กับการศึกษาทั้งในชุมชนเมืองและในชุมชนชนบท

การวิจัยแบบ PLA มีลักษณะวิธีการศึกษาที่เน้นการให้ความสำคัญกับข้อมูลและความคิดของสมาชิกชุมชน โดยการเก็บข้อมูลลักษณะการสื่อสารสองทาง (two-way communication) ในรูปแบบของการสนทนาแลกเปลี่ยน (discussion) โดยผู้วิจัยและสมาชิกชุมชนร่วมกันแลกเปลี่ยนความคิดเห็นและวิเคราะห์สภาพชุมชนร่วมกัน การพูดคุยแลกเปลี่ยนจะมีทั้งในระดับบุคคลและระดับกลุ่ม เมื่อเปรียบเทียบการศึกษาในรูปแบบการสังเกตแบบมีส่วนร่วมกับรูปแบบการศึกษาชุมชนแบบมีส่วนร่วม กล่าวได้ว่าในรูปแบบแรกนั้นกระบวนการวิจัยยังมีลักษณะเป็นการสื่อสารแบบทางเดียว (One-way communication) และกระบวนการสื่อสารความเข้าใจก็เป็นไปฝ่ายเดียว ขณะที่แบบหลังเน้นการสื่อสารแบบสองทางโดยใช้เทคนิคการสัมภาษณ์แบบเจาะลึกและการสนทนากลุ่มช่วยในการเก็บรวบรวมและวิเคราะห์ข้อมูล

การศึกษาแบบ PLA นี้ สมาชิกชุมชนมีส่วนร่วมและมีบทบาทสำคัญ ในขณะที่ผู้วิจัยต้องพยายามลดบทบาทความสำคัญในฐานะผู้วิจัย ทั้งนี้เพราะการศึกษาชุมชนของผู้วิจัยจะเป็นการทำโดยผ่านสมาชิกชุมชนเกือบทั้งหมด ด้วยการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นการประเมินปัญหาและความต้องการของชุมชน เพื่อร่วมกันวิเคราะห์สถานการณ์ (Situation analysis) ปัจจุบันในชุมชน เช่น มีข้อบกพร่องหรือปัญหาที่ใดบ้าง ในเรื่องอะไรบ้าง และมีความต้องการที่จะแก้ไขหรือพัฒนาในเรื่องใดบ้าง อันจะนำไปสู่การสังเคราะห์และวิเคราะห์ประเด็นตัวชี้วัดด้านต่าง ๆ ได้ต่อไป

การศึกษาแบบ PLA มีลักษณะเด่นคือ ข้อมูลที่ได้จากการศึกษาทุกขั้นตอน เป็นสิ่งที่ชุมชนร่วมเรียนรู้และใช้ประโยชน์ สมาชิกชุมชนเป็นผู้ร่วมกำหนดปัญหาของชุมชนและหาสู่ทางการแก้ไขปัญหารวมทั้งเป็นผู้ตัดสินใจและยืนยันเจตนารมณ์ที่จะแก้ไขปัญหานั้น กระบวนการศึกษาดำเนินไปในลักษณะของการแลกเปลี่ยนความคิดเห็น ระหว่างสมาชิกชุมชนกับผู้วิจัยบนพื้นฐานกระบวนการสังเคราะห์ที่มีลักษณะแลกเปลี่ยนเชิงวิภาษวิธี (Dialectic) สมาชิกชุมชนจะค่อย ๆ พัฒนาศักยภาพในการศึกษาวิจัยชุมชน ตลอดจนความต้องการและตัวชี้วัดคุณภาพชีวิตที่เป็นของเขาเอง และการวิจัยแบบนี้จะนำไปสู่การปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory Action Research : PAR) โดยสมาชิกชุมชนในขั้นตอนต่อไป

๑. เทคนิคการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม¹

(Participatory Action Research : PAR)

การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory Action Research : PAR) เป็นการวิจัยที่มีระเบียบวิธีวิจัยเช่นเดียวกันกับแบบ PLA แต่มีข้อแตกต่างอยู่ที่ลักษณะของโครงการวิจัยว่าเป็นการวิจัยเชิงปฏิบัติการหรือไม่ ซึ่งถ้าเป็นงานวิจัยพื้นฐาน (Basic Research) ก็จะเป็นงานวิจัยแบบ PLA แต่ถ้ามีการประยุกต์ (Applied Research) หาทางแก้ปัญหาหรือต้องการให้เกิดผลบางสิ่งบางอย่างจากกระบวนการวิจัย ก็จะเป็นแบบ PAR

โดยทั่วไปวิธีการ PAR จะมีลักษณะของการศึกษาที่เน้นตามกระบวนการขั้นตอนของการสังเกตแบบมีส่วนร่วม และวิธีการวิจัยแบบ PLA แต่มีส่วนเพิ่มคือศึกษาชุมชนโดยเน้นถึงการวิเคราะห์ปัญหา และศึกษาหาแนวทางการแก้ปัญหา การวางแผนโครงการ การปฏิบัติตามแผน และการติดตามประเมินผล

ลักษณะเด่นของ PAR คือ เป็นการวิจัยที่เน้นวิธีการเรียนรู้จากประสบการณ์ โดยอาศัยการมีส่วนร่วมอย่างแข็งขันจากทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องกับกิจกรรมวิจัยนับตั้งแต่การระบุปัญหาและแนวทางแก้ไข การดำเนินการ โครงการ/กิจกรรมเพื่อการแก้ปัญหาและพัฒนา การติดตามผล จนถึงขั้นประเมินผลโครงการ/กิจกรรมที่กำลังดำเนินงานและที่เสร็จสิ้นลงแล้ว

การวิจัยแบบนี้คำว่า ปฏิบัติการ (action) หมายถึง กิจกรรมที่โครงการวิจัยต้องการจะดำเนินการ อาจเป็นเรื่องพัฒนาโครงการต่าง ๆ การปรับเปลี่ยนพฤติกรรมของสมาชิกชุมชน การพัฒนาศักยภาพขององค์กรชุมชน การเสริมสร้างความเข้มแข็งองค์กรชุมชน รวมทั้งการสร้างตัวชี้วัดของชุมชน เป็นต้น

¹ที่มา : ปรับปรุงจาก สุริยา วีรวงศ์, "เทคนิคการวิจัยปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม" เอกสารประกอบการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม, สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, เมษายน 2536

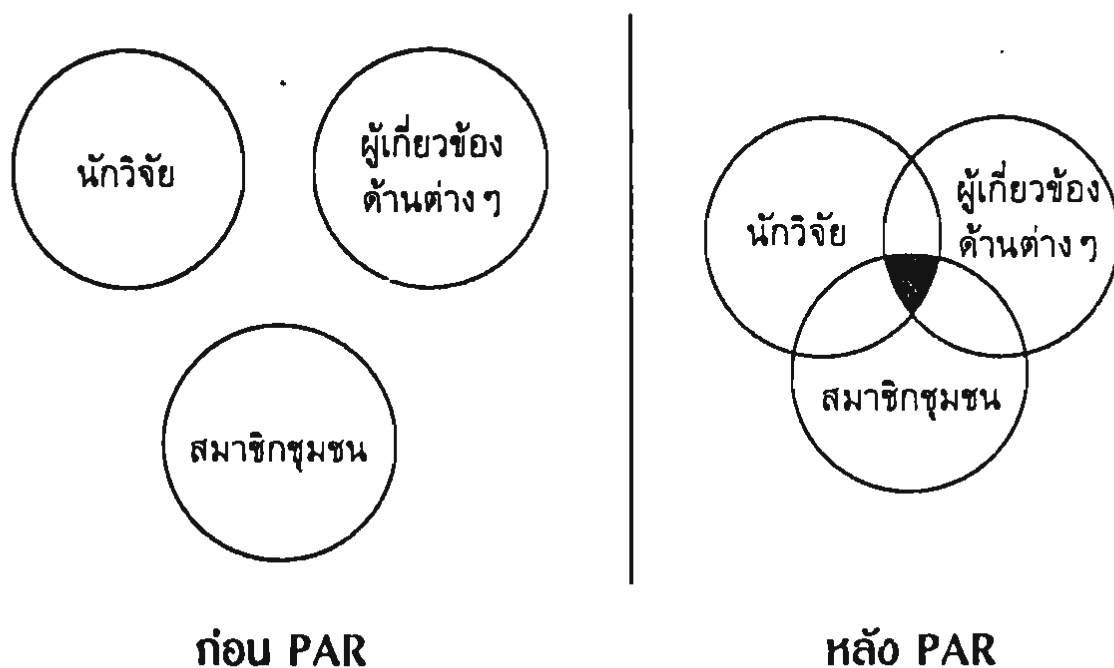
ส่วนคำว่า **การมีส่วนร่วม (participation)** หมายถึง การมีส่วนร่วมเกี่ยวข้องของทุกฝ่ายที่เข้าร่วมในกิจกรรมวิจัย ในการวิเคราะห์สภาพปัญหาหรือสถานการณ์อันใดอันหนึ่ง และร่วมในกระบวนการตัดสินใจและการดำเนินการจนสิ้นสุดกระบวนการวิจัย

โดยปกติแล้ว การวิจัยเชิงปฏิบัติการ (action research) หมายถึงกระบวนการที่ผู้วิจัยได้เลือกกิจกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่เขาเห็นว่าดีและเหมาะสมตามความรู้และความเข้าใจของผู้วิจัย มาดำเนินการปฏิบัติเพื่อทดลองว่าใช้ได้หรือไม่ ประเมินดูความเหมาะสมในความเป็นจริง ควบคุมแนวทางปฏิบัติการ แล้วนำผลมาปรับปรุงปฏิบัติการเพื่อนำไปทดลองใหม่จนกว่าจะได้ผลเป็นที่พอใจ จึงนำไปใช้และเผยแพร่ได้ การวิจัยในลักษณะนี้สามารถเปลี่ยนแผนการดำเนินงานเมื่อผู้วิจัยได้ข้อมูลใหม่เพิ่มขึ้น ทำให้รูปแบบการวิจัยยืดหยุ่นได้

PAR เป็นแนวทางการวิจัยที่เน้นการยอมรับหรือความเห็นพ้องร่วมกัน โดยเฉพาะจากฝ่ายสมาชิกในชุมชนและหรือองค์กรชุมชน ในการวิจัยรูปแบบนี้ผู้วิจัยจะต้องมีการประเมินความสัมพันธ์ระหว่างผู้วิจัยกับสมาชิกชุมชนอยู่ตลอดเวลา และบทบาทวัตถุประสงค์ของการวิจัยเป็นครั้งคราว เพื่อให้สอดคล้องกับความคิดเห็นของชาวบ้านอันจะนำไปสู่การมีส่วนร่วมอย่างแท้จริง และเพื่อการเปลี่ยนแปลงของชุมชนไปในทิศทางที่เหมาะสม

ในการวิจัยแบบ PAR สมาชิกชุมชนเป็นผู้รู้เท่า ๆ กับผู้วิจัยหรือนักพัฒนา เพราะปัญหาของการวิจัย เริ่มจากชุมชน ไม่ใช่จากสมมติฐานของผู้วิจัยหรือนักพัฒนา แต่ฝ่ายเดียว ด้วยเงื่อนไขเดียวกันนี้การกำหนดแนวทางและการเลือกแนวทางปฏิบัติที่จะนำไปสู่การพัฒนาตัวชีวิตคุณภาพชีวิต จึงเป็นการกำหนดและดำเนินการร่วมกันของฝ่ายต่าง ๆ เช่น สมาชิกชุมชน นักวิจัย นักพัฒนา และผู้เกี่ยวข้องด้านต่าง ๆ การวิจัยนี้จึงเป็นการผสมผสานระหว่างความรู้เชิงทฤษฎีและระเบียบวิธีของนักวิจัยกับเป้าหมาย ความต้องการ และความรอบรู้ ของทุกฝ่ายในชุมชน ดังภาพที่ปรากฏต่อไปนี้

ความสัมพันธ์ระหว่างนักพัฒนา นักวิจัยและชาวบ้าน ก่อนและหลังการวิจัยแบบ PAR

จากภาพดังกล่าว วงกลมแต่ละวง คือโลกทัศน์ หรือวิธีมองปัญหาของคนแต่ละกลุ่มที่เกี่ยวข้องกับการวิจัย โลกทัศน์ของแต่ละฝ่ายต่างกันไปตามกรอบแนวคิดที่ตนยึดถือ หลังจากที่ได้มีการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมแล้ว คนทั้งสามกลุ่มจะมี “โลกทัศน์ร่วม” และความเข้าใจร่วมกันในประเด็นเกี่ยวกับตัวชีวิตและการพัฒนาคุณภาพชีวิต สิ่งนี้เป็นรากฐานที่สำคัญยิ่งสำหรับความสำเร็จในการพัฒนาความรู้ความเข้าใจที่ได้จากการวิจัย และจะเป็นจุดเริ่มต้นของการปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมอย่างมีประสิทธิภาพ

สิ่งสำคัญที่ควรตระหนักถึงในกระบวนการวิจัยแบบนี้ คือ จะทำอย่างไรให้ผู้มีส่วนร่วมใน PAR ทั้ง 3 ฝ่ายดังภาพข้างต้นนำคุณสมบัติของตนมาเอื้อแก่กันได้ในการทำวิจัย โดยปกติผู้วิจัยซึ่งเป็นผู้ที่มีข้อมูลทางวิชาการมักไม่ใช่ว่าผู้ที่จะมาใช้ชีวิตอยู่ในชุมชนได้ตลอดเวลา และการถ่ายทอดข้อมูลนั้นก็อาจถูกครอบงำโดยความเชื่อมั่นในเชิงวิชาการหรืออุดมการณ์ จนทำให้สมาชิกชุมชนไม่สามารถเข้าใจได้ดั่งแท้ จึงจำเป็นจะต้องมีตัวเชื่อมหรือสื่อกลางระหว่างคนนอกกับคนใน สื่อกลางนี้จะช่วยสื่อสาร

ความเข้าใจระหว่าง 2 ฝ่าย สื่อกลางที่ดีอาจจะเป็นแกนนำหรือผู้นำชุมชน และ
หรือนักพัฒนา หรือเจ้าหน้าที่ระดับปฏิบัติการประจำชุมชน เช่น พัฒนาการตำบล
เกษตรตำบล นักพัฒนาระดับตำบล/หมู่บ้าน ครู ด้วยนี้จะต้องเป็นผู้ที่อาศัยอยู่ในชุมชน
เพื่อจะได้ปฏิบัติการต่าง ๆ ได้คล่องตัว จะต้องเป็นผู้ที่รู้ความต้องการและปัญหา รู้
ศักยภาพของสมาชิกในชุมชน จุดอ่อนจุดแข็งของการจัดองค์กรในชุมชน ตลอดจน
ความขัดแย้งภายในชุมชน และไม่ตกเป็นเครื่องมือของฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง

ในขณะเดียวกันสื่อกลางจะต้องมีการประสานงานกับนักวิจัยเพื่อรับเอา
วิชาการต่าง ๆ ไปถ่ายทอดให้สมาชิกชุมชนเข้าใจ และนำไปสู่การปฏิบัติการที่เป็น
กิจกรรมการสร้างและพัฒนาตัวชีวิตชุมชนได้ และไม่ถือว่าผู้ทำหน้าที่สื่อกลางเป็น
ตัวแทนของผู้วิจัย แต่ถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของชุมชนที่มีความพร้อมที่จะสื่อสารกับ
คนนอกเพื่อรับเอาความรู้ไปดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ ที่สำคัญก็คือสมาชิกชุมชนจะต้อง
ไม่ยึดสื่อกลางคนใดคนหนึ่งเป็นหลักตลอดไป แต่จะต้องพัฒนาสื่อกลางหรือตัวกลาง
ที่จะเป็นตัวเชื่อมประสานในรูปแบบของ “องค์กรชุมชน” เพื่อให้สามารถร่วมกัน
ดำเนินกิจกรรมได้ตลอดไป

จ. ขั้นตอนพื้นฐานการวิจัยโดยชุมชนมีส่วนร่วม

การทำวิจัยโดยชุมชนมีส่วนร่วมด้วยเทคนิค PLA และ PAR นั้นมีขั้นตอนพื้นฐานสำคัญ ๆ ในการดำเนินการอยู่ 2 ขั้นตอนหลัก คือ

1. ขั้นตอนการศึกษาสภาพชุมชน

- 1.1 การคัดเลือกชุมชนและการเข้าสู่ชุมชน
- 1.2 การสร้างความสัมพันธ์กับชุมชน
- 1.3 การศึกษาสภาพชุมชน และวิเคราะห์ปัญหาและความต้องการของชุมชน

2. ขั้นตอนการวิจัยเพื่อการสร้างและพัฒนาตัวชี้วัด และการติดตามประเมินผล

- 2.1 การสังเคราะห์แนวคิดชุมชนและประเด็นตัวชี้วัดด้านต่าง ๆ
- 2.2 การกำหนดตัวชี้วัดตามเป้าหมายการพัฒนา
- 2.3 การจัดทำชุดตัวชี้วัดระดับชุมชนด้านต่าง ๆ
- 2.4 การทดลองใช้และการติดตามประเมินผล

1. ขั้นตอนการศึกษาสภาพชุมชน (Community Studies)

1.1 การคัดเลือกชุมชนและการเข้าสู่ชุมชน (Selecting and entering community)

ข้อมูลชุมชนเป็นสิ่งสำคัญและเป็นประโยชน์อย่างยิ่งในการนำมาประกอบ การพิจารณาการตัดสินใจเลือกพื้นที่ดำเนินการ ข้อมูลดังกล่าวควรเป็นข้อมูลทุกด้าน อาทิ กายภาพ ชีวภาพ สังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ การสื่อสาร การใช้เทคโนโลยี ฯลฯ ทั้งนี้การเก็บข้อมูลทั่วไปจะดำเนินการจัดเก็บในระดับจังหวัด อำเภอ และตำบลในพื้นที่ศึกษา เพื่อใช้สำหรับเลือกชุมชนที่จะทำการศึกษาและใช้เป็นพื้นฐานความรู้ในการทำงานขั้นต่อไป ในการรวบรวมข้อมูลดังกล่าวควรรวบรวมทั้งข้อมูลที่เป็นเชิง

ปริมาณและเชิงคุณภาพ สำหรับแหล่งข้อมูลในขั้นตอนนี้จะเป็นแหล่งข้อมูลจากหน่วยงานราชการ อาทิ กชช.2ค. จปฐ. และข้อมูลขององค์กรพัฒนาเอกชนที่เกี่ยวข้อง หรือนักวิจัยจะดำเนินการจัดเก็บเองโดยอาจจะใช้การสัมภาษณ์แบบเจาะลึกและการสังเกตแบบมีส่วนร่วมในกรณีที่ต้องการข้อมูลเชิงลึกประกอบการสังเคราะห์ข้อมูลเชิงเอกสาร

1.2 การสร้างความสัมพันธ์กับชุมชน (Building-up rapport)

การวิจัยแบบชุมชนมีส่วนร่วมจะเป็นการทำงานที่มีได้ขึ้นอยู่กับผู้วิจัยเป็นหลัก แต่ยังคงขึ้นอยู่กับปัจจัยความพร้อมของชุมชนด้วย ผู้วิจัยจะต้องเริ่มต้นด้วยการสร้างความสัมพันธ์กับสมาชิกชุมชนก่อน มีการแนะนำตนเอง ชี้แจงวัตถุประสงค์ของโครงการ ทั้งในรูปของการพูดคุยไม่เป็นทางการและหรือการจัดประชุมกึ่งทางการ เพื่อให้สมาชิกในชุมชนได้รับรู้กระบวนการวิจัยทั้งหมด

โดยพื้นฐานแล้วการไปพักอาศัยอยู่ในชุมชนเป็นวิธีสร้างความสัมพันธ์ขั้นต้นที่ดีที่สุด แต่ทั้งนี้อาจไม่จำเป็นที่จะต้องพักอยู่ในชุมชนโดยตลอด ทั้งนี้ประเด็นสำคัญที่สุดคือการปฏิบัติตนของผู้วิจัยต้องสอดคล้องกับวิถีชีวิตชุมชน ผู้วิจัยควรร่วมกิจกรรมของชุมชนโดยไม่แสดงความรังเกียจหรือไม่เต็มใจ การกระทำดังกล่าวยังเป็นเครื่องช่วยให้ผู้วิจัยเข้าใจโลกทัศน์ของชาวบ้านได้เร็วขึ้น และพร้อมกันนั้นชาวบ้านก็ยอมรับผู้วิจัยเป็นสมาชิกของชุมชนได้โดยสนิทใจ อย่างไรก็ตามเมื่อผู้วิจัยได้สร้างความคุ้นเคยกับชาวบ้านแล้วจะวางตัวเป็นคนนอกไม่ยุ่งเกี่ยวกับชีวิตของชุมชนไม่ได้เพราะชาวบ้านจะคาดหวังให้เข้ามามีส่วนร่วมในกิจกรรมต่าง ๆ ถ้าไม่ทำจะขาดความศรัทธาและไม่ตรี แต่ผู้วิจัยก็ต้องระมัดระวังใน 2 เรื่องคือระวังมิให้ตนมีบทบาทเกินกว่าที่ควรเป็น และระวังมิให้เกิดความลำเอียงในการเข้าร่วมในกิจกรรมของกลุ่มหรือองค์กรชุมชนต่าง ๆ

1.3 การศึกษาสภาพและปัญหาชุมชน (Problem identification and diagnosis)

ในขั้นตอนนี้เป็นทั้งการศึกษาวิเคราะห์ชุมชนและการให้การศึกษากับชุมชน (Community Education Participation : CEP) พร้อมกันไปโดยเน้นกระบวนการเรียนรู้และศึกษาชุมชนร่วมกัน (PLA) ด้วยการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกับชาวบ้านทั้งที่เป็นการสนทนาแลกเปลี่ยนระดับบุคคลและระดับกลุ่ม เพื่อเป็นการประเมินสภาพปัญหาและภาวะความต้องการของชุมชน พร้อมกับการประเมินความพร้อมของชุมชนโดยเฉพาะอย่างยิ่งเงื่อนไขภูมิปัญญาท้องถิ่น และศักยภาพของแกนนำและองค์กรชุมชน

2. ขั้นตอนการวิจัย (Research Phase)

2.1 การสังเคราะห์แนวคิดชุมชนและประเด็นตัวชี้วัด

โครงการเน้นย้ำให้สมาชิกในชุมชนเป็นผู้มีส่วนร่วมอย่างจริงจังในการสังเคราะห์และวิเคราะห์ปัญหาและความต้องการของชุมชน ดังนั้นเมื่อมีการวิเคราะห์โดยการประเมินจากความคิดเห็นของชุมชนจะทำให้ผู้วิจัย สมาชิกชุมชน และผู้นำชุมชน ได้เข้าใจในประเด็นปัญหาและความต้องการของชุมชนร่วมกันได้อย่างชัดเจน เงื่อนไขอีกประการหนึ่งที่สำคัญมากคือ สมาชิกชุมชนควรมีบทบาทเป็นตัวหลักในการเลือกกำหนดลำดับความสำคัญของประเด็นตัวชี้วัดต่าง ๆ ที่สอดคล้องกับปัญหาแนวทางการแก้ไข และความต้องการของชุมชน

2.2 การกำหนดตัวชี้วัดตามเป้าหมายการพัฒนา

กิจกรรมในช่วงนี้จะเป็นกระบวนการตัดสินใจร่วมกันเพื่อคัดเลือกตัวชี้วัดที่พึงประสงค์ ดังนั้นเพื่อความมั่นใจว่าตัวชี้วัดที่ได้รับการคัดเลือกมานั้น เป็นตัวชี้วัดที่สมาชิกในชุมชนได้เข้ามามีส่วนร่วมในทุกขั้นตอน หลังจากที่มีการดำเนินการผ่านขั้นตอนการศึกษาและการวิเคราะห์ประเด็นตัวชี้วัดของชุมชนมาแล้ว ผู้วิจัยควรจะต้องมีวิธีการที่จะกระตุ้นให้ชาวบ้านเข้ามามีส่วนร่วมให้มากยิ่งขึ้นในการกำหนดตัวชี้วัด

โดยในขั้นตอนนี้ควรให้สมาชิกชุมชนและแกนนำเป็นกลุ่มผู้มีบทบาทสำคัญ

2.3 การจัดทำตัวชี้วัดระดับชุมชน

ในขั้นตอนนี้อาจสนับสนุนให้องค์กรชุมชนเข้ามามีบทบาทสำคัญด้วย องค์กรที่จะรองรับการร่วมกำหนดตัวชี้วัดอาจเป็นองค์กรที่มีอยู่แล้วในชุมชน ข้อเสนอแนะคือพยายามใช้องค์กรที่มีอยู่แล้ว เช่น องค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) หรือกลุ่มต่างๆ ในชุมชน แต่ถ้าพิจารณาเห็นว่าองค์กรที่มีอยู่แล้วไม่เหมาะสมกับวัตถุประสงค์และวิธีการทำงานก็อาจจัดตั้งองค์กรชุมชนขึ้นใหม่เพื่อให้สอดคล้องกับงานที่จะทำให้มากที่สุด ไม่ว่าจะเป็นองค์กรใหม่หรือองค์กรเดิมจะต้องเป็นที่ยอมรับในหมู่สมาชิกบทบาทของผู้วิจัยในระยะนี้คือ การเป็นที่เล็งประสานงานให้สมาชิกและองค์กรชุมชนตกลงกันได้ได้ในรายละเอียดเกี่ยวกับการจัดทำตัวชี้วัดในทุกขั้นตอน ให้ทุกคนเรียนรู้ร่วมกันในการจัดทำตัวชี้วัดที่เป็นที่ยอมรับของทุกฝ่าย

2.4 การทดลองใช้และการติดตามประเมินผลโครงการ

หลังจากที่จัดทำตัวชี้วัดของชุมชนเสร็จสิ้นแล้ว ชุดตัวชี้วัดเหล่านี้จะถูกนำมาปรับและสร้างเป็นแบบสำรวจข้อมูล เพื่อการเก็บรวบรวมฐานข้อมูลตัวชี้วัด โดยฐานข้อมูลดังกล่าวนี้ถูกคาดหวังว่าจะเป็นข้อมูลและข้อเท็จจริงสำคัญที่ชุมชนจะสามารถนำไปประยุกต์ใช้เพื่อกำหนดแนวทางและโครงการพัฒนาในด้านต่าง ๆ ที่เหมาะสมสอดคล้องกับปัญหาและความต้องการของชุมชนในอนาคต ทั้งนี้เมื่อมีการทดลองสร้างแบบสำรวจแล้วก็จะทำการทดลองเก็บรวบรวมข้อมูลโดยใช้แบบสำรวจดังกล่าวนี้ด้วย

หลังจากที่ทดลองเก็บรวบรวมข้อมูลแล้ว ก็จะถึงขั้นการติดตามและประเมินผล ซึ่งนับเป็นกิจกรรมที่จำเป็นและขาดไม่ได้ในกระบวนการวิจัยแบบ “PAR” การติดตามผลหมายถึงการตรวจสอบของสมาชิกในชุมชน หรือองค์กรชุมชนว่าแบบสำรวจ

ดังกล่าวใช้ได้ดีและควรจะปรับปรุงแก้ไขอย่างไรและหรือมีปัญหาอุปสรรคอย่างไรหรือไม่ เพื่อที่จะได้มีการจัดการแก้ไขหรือปรับเปลี่ยนวิธีการให้เหมาะสมได้ทันการและในขณะเดียวกันก็เพื่อจะหาข้อดีซึ่งจะได้เป็นบทเรียนในการที่จะนำไปปฏิบัติในกระบวนการจัดทำตัวชี้วัดที่จะทำต่อไป

การแบ่งขั้นตอนดังกล่าวข้างต้นนี้เป็นการแบ่งเพื่อให้เกิดความชัดเจน และเพื่อเป็นแนวทางในการพิจารณาทบทวนการดำเนินงานในแต่ละระยะของโครงการ แต่ในทางปฏิบัติแล้วขั้นตอนต่าง ๆ เหล่านี้จะมีระยะเวลาการดำเนินการคาบเกี่ยวกัน หรือกระทำการไปพร้อม ๆ กัน บางครั้งอาจต้องเริ่มขั้นหนึ่งก่อน แล้วจึงจะเริ่มขั้นต่อไปได้ และบางครั้งอาจต้องย้อนกลับไปทำขั้นตอนต้น ๆ ใหม่ ทั้งนี้เพราะในกระบวนการทำงานวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม โดยเฉพาะในรูปแบบที่เป็นการสร้างและพัฒนาตัวชี้วัดระดับชุมชนนี้ไม่สามารถที่จะทำให้สำเร็จเป็นขั้นเป็นตอนโดยอิสระจากกันและภายในระยะเวลาอันรวดเร็วได้ เนื่องจากมีเงื่อนไขหลายประการที่จะต้องคำนึงถึง โดยเฉพาะในด้านความพร้อมและความเข้าใจของสมาชิกชุมชนและแกนนำหรือองค์กรชุมชน ทั้งนี้ กระบวนการสร้างและพัฒนาตัวชี้วัดโดยเน้นหลักการให้ประชาชนมีส่วนร่วมนั้นกระบวนการเรียนรู้ไปพร้อม ๆ กันระหว่างทุกฝ่ายในชุมชนถือเป็นเงื่อนไขที่สำคัญมากที่สุด